

СЕКЦІЯ 7
СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.923.2:617.751.98

**ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ТИФЛОПСИХОЛОГІЇ
ЯК ПЕРЕДУМОВА ВИВЧЕННЯ ОБРАЗУ ФІЗИЧНОГО Я У СЛІПИХ**Власенко С.Б., к.психол.н., викладач кафедри психології та педагогіки ННІПП
Національна академія внутрішніх справ

У статті проаналізовані дослідження, спрямовані на вивчення різних аспектів особистості, що розвивається в умовах зорової депривації. Розкрито особливості зовнішнього вигляду сліпої людини та роль уявлень про власну зовнішність для гармонійного формування Я-образу. Визначені основні передумови вивчення образу фізичного Я у сліпих осіб.

Ключові слова: зовнішній вигляд, зорова депривація, образ фізичного Я, особистість, тифлопсихологія, сліпота.

В статье проанализированы исследования, направленные на изучение различных аспектов личности, которая развивается в условиях зрительной депривации. Раскрыты особенности внешнего вида слепого человека и роль представлений о собственной внешности в гармоническом формировании Я-образа. Выделены основные предпосылки изучения образа физического Я у слепых.

Ключевые слова: внешний вид, зрительная депривация, образ физического Я, личность, тифлопсихология, слепота.

Vlasenko S.B. RESEARCH IN PERSONALITY PSYCHOLOGY AS A BLIND STUDY BACKGROUND IMAGE OF PHYSICAL I IN BLIND

The paper analyzed the research aimed at studying various aspects of personality that develops in the visual deprivation. The features of appearance of a blind person and role perceptions about their own appearance for the harmonious formation of self-image. The basic prerequisites for the study of the physical image of I in blind people.

Key words: appearance, visual deprivation, physical image I, personality, psychology of blind, blindness.

Постановка проблеми. Відповідно до поглядів представників гуманістичної психології позитивний образ Я є невід'ємною умовою гармонійного формування особистості (Олпорт Г.). Серед множини Я-образів важливу роль відводять образу фізичного Я, оскільки саме він визначає самооцінку та поведінку особистості (Бернс Р., Дорожевець А., Мухіна В., Соколова О. та ін.). Образ Я особистості в структурі Я-концепції може змінюватися в залежності від обставин, якими в контексті нашого дослідження є умови дефіцитарного розвитку, а саме зорова депривація. Глибокі порушення зору змінюють процес формування образу Я в цілому та образу фізичного Я зокрема.

Лікарями та фізіологами доведено, що 90% інформації з навколишнього середовища людина отримує за допомогою візуального сприймання. Тобто орган зору – один із найважливіших сенсорних органів людини. Візуальне сприймання – складний фізіологічний процес, у формуванні зорових образів беруть участь периферичні, провідні та коркові відділи зорового аналізатора.

Сліпота – тяжкий недолік, що не просто накладає відбиток на кількість та якість інформації, яка надходить із зовнішнього середовища, а й змінює міжособистісні стосунки між зороводепривованою та здоровою особистістю. Основна причина виникнення таких змін, на думку тифлопсихологів, – неадекватні установки, що присутні як зі сторони сліпих, так і зі сторони зрячих. Втрата зору, порушуючи логіку психічного розвитку, чинить вплив на формування самосвідомості особистості та основних її складових.

У тифлопсихології різноманітні аспекти проблеми особистості сліпих та слабозорих осіб різного віку вивчалися: Л. Вавіною, Т. Гребенюк, І. Гудим, К. Довгополою, Є. Клопотою, В. Кобильченком, О. Литваком, І. Моргулісом, Г. Мустафаєвим, І. Некрасовою, Є. Синьовою, О. Таран, Ю. Тімаковою та іншими. Проте проблема становлення та розвитку образу фізичного Я особистості із зоровою депривацією, залишається недостатньо розробленою.

Формулювання цілей статті. Основними завданнями написання даної статті є:

1. Аналіз психологічних досліджень, присвячених вивченню особистості, що розвивається в умовах зорової депривації.

2. Визначення передумов вивчення образу фізичного Я особистості з глибокими вадами зору.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Тифлопсихологи та тифлопедагоги акцентують увагу на своєрідностях зовнішності та поведінки сліпої людини, виникнення яких є наслідком природжених аномалій розвитку або травматичних ушкоджень органу зору чи пов'язане з неможливістю наслідування міміки, пантоміміки, жестикуляції оточуючих (Азарян Р., Бюрклен К., Віллей П., Деніскіна В., Зальцман Л., Крогус А., Литвак О., Синьова Є. та ін.). Серед множини особливостей зовнішності сліпого відмічають наступні: важку шаркаючу ходу, підстрибування на місці, різкі рухи кистями рук, натискання пальцями на очні яблука, вертіння блискучого предмета перед очима, маскоподібний вираз обличчя тощо. Зовнішність парціально сліпих теж має свої особливості (часто вони носять компенсаторний характер, хоча останні виражені менш яскраво), сюди відносять: звичку примружувати очі при розгляданні дрібних предметів, повороти голови при звуженні поля зору, нахили голови з метою краще розгледіти дорогу та уникнути перешкод та ін. Глибокі переживання у частковозорих дітей шкільного віку викликає необхідність носити окуляри.

Часто властивим для парціально сліпих є бажання приховати дефекти власної зовнішності за яскравим макіяжем, химерною зачіскою чи неправильно підібраним одягом. Окрім косметичних недоліків дефект зору призводить до порушень фізичного розвитку особистості. До останніх відносять порушення, ходи, рівноваги, координації рухів, точності, швидкості та ритмічності рухів.

Наслідком порушень фізичного розвитку можуть стати захворювання серцево-судинної та дихальної систем.

Своєрідність розвитку особистості при відсутності зору, як окреме питання тифлопсихології, найбільш ґрунтовно розпочали розглядати в першій половині ХХ ст. (Бюрклен К., Крогіус А.).

В ході подальших тифлопсихологічних досліджень було встановлено, що зорові порушення чинять лише опосередкований вплив на розвиток особистості і не призводять до виникнення радикальних змін (Кобильченко В., Литвак О., Некрасова І., Синьова Є. та ін.). В основу даних досліджень було покладено вчення Л. Виготського про складну структуру дефекту, згідно якого особистість сліпого є якісно-своєрідною у порівнянні з особистістю зрячої людини. Причому така своєрідність не може мати позитивного чи негативно-го забарвлення, оскільки поруч із негативним впливом зорової депривації на особистісний розвиток можна спостерігати і значну позитивну динаміку.

Перше місце в процесі формування основних якостей особистості тифлопсихологи відводять соціальним факторам, що порушують взаємозв'язок особистості з навколишнім середовищем, затримують формування соціальних зв'язків, перешкоджають формуванню активної життєвої позиції. Є. Синьова та І. Сасіна наголошують на тому, що саме перебування інваліда по зору у малому соціальному середовищі обумовлює своєрідність спрямованості особистості, обмеженої можливостями перцептивного досвіду, яка протягом тривалого часу засвоює цінності групи зороводепривованих осіб.

Порушення зору є основною причиною фрустрованості особистості, передумови до виникнення якої формуються ще в дошкільному віці. Відповідно до досліджень І. Некрасової у слабозорих дітей дошкільного віку простежується залежність між зоровими порушеннями та виникненням патохарактерологічних рис, що формують негативні стереотипи поведінки зороводепривованої дитини та надають усій діяльності емоційного спрямування.

В дослідженнях В. Кобильченка [2] основна увага приділена розвитку особистості дітей підліткового віку. Відповідно до даних досліджень встановлено, що діти з порушенням зору потрапляють у «групу ризику» щодо можливості розвитку дезадаптації особистості, що обумовлено складною взаємодією біологічних, соціальних та аномальних факторів. Дослідження особистості підлітків з вадами зору надало змогу встановити, що наслідком незадоволення собою та надкомпенсації є підвищений рівень невротизації, а також труднощі у процесі соціальної та психологічної адаптації.

Основну причину невротизації незрячих дітей В. Кобильченко вбачає в усвідомленні власного дефекту та наслідків, що тягне за собою зорова депривація. В дослідженні теоретико-методологічних засад психологічного супроводу підлітків В. Кобильченко відзначив, що порушення психологічних та соціальних зв'язків дитини може призвести до негативних наслідків в особистісному розвитку, зокрема у специфіці загальної самооцінки, порушеннях екстернального локусу контролю, що характеризується такими рисами, як невпевненість у собі, підвищення особистісної тривожності, недостатня сформованість комунікативних умінь. В роботах автора, в залежності від типу повідкової реакції, зороводепривованих підлітків розділено а три групи: ті що роблять «рух до людей», «рух проти людей» та «рух від людей», кожна із зазначених груп має свої недоліки і створює несприятливе середовище для розвитку особистості.

У тифлопсихології виділяють три рівні впливу зорових порушень на становлення особистості сліпого:

- фізіологічний рівень, пов'язаний з порушеннями анатомічно-функціональних особливостей зорового аналізатора та своєрідністю протікання нервових процесів ЦНС в умовах зорової депривації;

- психологічний рівень (вплив сліпоти на протікання психічних процесів, станів та властивостей особистості);

- соціально-психологічний рівень (характеризується зміною міжособистісних відносин у мікро та макросередовищі).

Сучасні дослідження показали, що особливості особистості сліпих та слабозорих осіб почали розглядати в структурі Я-образу, Я-концепції та самосвідомості (Дорошева Є., Клопота Є., Таран О., Тімакова Ю.)

Необхідною умовою сприймання власного образу тіла дитини при відсутності візуального сприймання є рух (Ділео Д.). Основним завданням сліпої дитини є вивчення обрисів власного тіла та розвиток координації в просторі, що нерозривно пов'язано із усвідомленням образу фізичного Я.

Особливості формування Я-образу спостерігаються навіть при незначних відхиленнях з боку зорового сприймання, особливо яскраво дані особливості виділяються в період пубертату, оскільки зорова депривація створює сприятливі умови для заострення кризи підліткового віку.

Дослідження особливостей формування Я-образу у підлітків з міопією [1] дозволили встановити, що у короткозорих дівчат відчуття фізичної неповноцінності є вищим, ніж у їхніх ровесниць без зорової патології. Для дівчат з міопією характерною є наявність інтраособистісного конфлікту, пов'язаного з невідповідністю реакцій оточуючих осіб власним очікуванням. Для короткозорих юнаків характерною є соціальна ізоляція. Окрім того, незалежно від статі, спостерігається збільшення дистанції між Я-реальним та Я-ідеальним. При більш глибоких порушеннях зору діти відчувають незадоволення як власною зовнішністю, так і власними фізичними якостями.

Аналіз матеріалів, отриманих в дослідженні Є. Клопоти [3], дозволяє вважати, що викривлення в образі фізичного Я є наслідком недостатньо скоригованого навчання і виховання сліпої дитини в старшому дошкільному та молодшому шкільному віці. Цю думку можна також підтвердити дослідженням О. Таран [7], проведеному серед слабозорих дітей старшого дошкільного віку, якому доведено, що формування Я-концепції у дітей з порушенням зору підпорядковується загальному віковим нормам розвитку, але має суттєві якісні відмінності і тому потребує корекційного спрямування. Зокрема, О. Таран [7] виділяє наступні труднощі формування адекватних уявлень в структурі схеми тіла та образу тіла слабозорих дошкільників: називання основних частин тіла, опис власної зовнішності, усвідомлення зовнішньої схожості зі своїми рідними, усвідомлення статевої та вікової ідентифікації, визначення статево-вікових характеристик та закономірності їх співвіднесення, низький рівень здатності розрізнення емоційних станів людини. Окрім того, у дошкільників з вадами зору автор відмітила неодноразовість відображеної самооцінки та самоставлення.

Ще на початку ХХ ст. в роботах західних дослідників було закладено передумови для вивчення образу фізичного Я в структурі особистості сліпої людини. Останні зводилися до описання своєрідностей зовнішнього вигляду сліпих та встановлення відношення сліпої людини до власної зовнішності та до зовнішності оточуючих. При цьому акцентувалася увага на важливості самоусвідомлення сліпими дзеркального фізичного Я-образу.

У радянській Росії тривалий час фізична привабливість вважалася буржуазним пережитком, що поступався місцем духовній красі. Саме такого принципу дотримувалися вчителі та вихователі під час роботи зі сліпими учнями.

Лише порівняно недавно (в другій половині ХІХ ст.) тифлопедагоги почали підіймати питання необхідності формування адекватних уявлень у сліпих про

зовнішність особистості як про важливу умову налагодження міжособистісних стосунків між сліпими та зрячими. Основною формувальним уявлень про особливості зовнішнього вигляду особистості у сліпих дітей є робота із скульптурою (Ділео Д., Лобкова Е., Сверлов В., Скороходова О. та ін.).

Одним із першим увагу тифлопедагогів на необхідність адекватного сприймання зовнішності оточуючих сліпими дітьми звернув В. Сверлов [5]. Так як сприймання зовнішності носить полісенсорний характер, відсутність зору, на думку автора, завдяки можливості процесу компенсації має замінюватися дотиком. Саме тому головну роль в ході формування уявлень про зовнішність людини у сліпих дітей, В. Сверлов відводив роботі зі скульптурою. Автором доведено, що скульптура дає можливість обстежити недоступні для сліпих у реальному житті деталі зовнішнього вигляду особистості, наприклад, риси обличчя, пози, деякі жести тощо, особливе значення має використання в ході роботи вербальних методів: розповіді, бесіди, пояснення.

Досвід роботи зі скульптурою В. Сверлова був впроваджений у роботу тифлопедагогів-практиків, при цьому Е. Лобкова [4] для покращення формування уявлень про особливості зовнішності у сліпих старшокласників рекомендує доповнювати роботу зі скульптурним зображенням методами бесіди, самописю, складанням літературних портретів героїв художніх творів.

Значну роль скульптури у формуванні уявлень про зовнішність людини, зокрема про риси її обличчя, підкреслює О. Скороходова. Автор наголошує, що скульптурні зображення не лише розширюють уявлення про зовнішність особистості, а й дарують естетичну насолоду.

В подальших дослідженнях (Гудим І., Деніска В., Зальцман Л., Нікуліна Г. та ін.) встановлено, що особливості образу Я є наслідком неможливості сприймання власної зовнішності, відсутності елементарних уявлень про особливості зовнішнього вигляду людини, неможливості контролювати власну міміку, пантоміміку, жестикуляцію, що робить поведінку сліпого незрозумілою для зрячого співрозмовника.

За визначенням Д. Міда, своєчасне та правильне формування жестів у особистості є однією з основних передумов утворення Я-концепції як цілісної системи. Оскільки жести та міміка – це засоби невербальної комунікації, що покликані розширювати можливість обміну інформацією між людьми, то проблема, пов'язана з їх відсутністю чи слабким розвитком, носить двохсторонній характер: з однієї сторони неадекватна міміка та пантоміміка заважає зрячим зрозуміти сліпих, з іншої сторони – сліпі мають теоретичні знання про те, що окрім вербальних засобів обміну інформацією є ще й інші, невербальні, суть останніх для сліпих незрозуміла, що становить значні перешкоди при спілкуванні зі зрячими.

Сприймання дефекту зору як косметичного дефекту, є однією з форм самоусвідомлення у незрячих, наслідком останнього може стати дисморфофобія – психічний розлад у вигляді тяжкого переживання фізичної неповноцінності, пов'язаний з реальними або уявними анатомічними недоліками чи порушенням фізіологічних функцій. Наслідками дисморфофобії є [6]: зниження рівня самооцінки та самооцінки, обмеження міжособистісних контактів, що створює серйозні проблеми для подальшого процесу соціалізації.

Висновки. Таким чином, образ фізичного Я особистості з глибокими вадами зору вивчали в структурі Я-концепції та самосвідомості (Дорошева Є., Клопота Є., Таран О., Тімакова Ю.).

Передумови вивчення образу фізичного Я особистості сліпого було закладено ще на початку ХХ ст., при цьому основна увага акцентувалася на особливостях зовнішності сліпої людини та важливості самоусвідомлення дзеркального образу Я.

У ході вивчення уявлень сліпих осіб про особливості зовнішнього вигляду людини значна увага відводилася роботі зі скульптурою (Лобкова Е., Сверлов В., Скороходова О.).

Наслідком неможливості сприймання власної зовнішності у сліпих є порушення міжособистісного спілкування зі зрячими (Гудим І., Деніска В., Зальцман Л., Нікуліна Г. та ін.).

Отримані теоретичні дані створюють передумову визначення змісту та організації дослідження образу фізичного Я у осіб із зоровою депривацією.

Література:

1. Дорошева Е.А. Формирование образа Я у старших подростков со школьной близорукостью / Е.А. Дорошева, Т.О. Риппинен // Вестник Новосиб. гос. ун-та : сб. науч. трудов (Серия: Психология). – 2007. – Т. 1, вып. 2. – С. 65–77.
2. Кобильченко В.В. Теоретико-методологічні засади психологічного супроводу підлітків з глибокими порушеннями зору : автореф. дис. ... доктора психол. наук : спец. 19.00.08 «Спеціальна психологія» / В.В. Кобильченко. – К., 2010. – 39 с.
3. Клопота Є. Особливості формування «Я-образу» в осіб з вадами зору : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Євгеній Анатолійович Клопота. – Х., 2004. – 176 с.
4. Лобкова Э.Н. Формирование представлений об облике человека в школе слепых / Э.Н. Лобкова // Специальная школа. – 1965. – № 4. – С. 42–44.
5. Сверлов В.С. Содержание представлений слепых о внешнем облике человека / В.С. Сверлов // Материалы совещания по психологии (1–6 июня 1955 г.). – М. : Изд-во Академии пед. наук. – 1957. – С. 653–660.
6. Синьова Є.П. Тифлопсихологія : підручник / Є.П. Синьова. – К.: Знання, 2008. – 365 с.
7. Таран О.П. Особливості формування Я-концепції у слабозорих дошкільників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.08 «Спеціальна психологія» / Оксана Петрівна Таран. – К., 2008. – 24 с.